

УЛОГА ДЕРИВАТА У ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКОЈ КОХЕЗИЈИ ТЕКСТА¹

Инспирисани истраживањем проф. Весне Половине о лексичко-семантичкој кохезији, анализирали смо употребу неколико истокоренских антонимских и синонимских парова у (кон)тексту који представља једну или две реченице у књижевноуметничком, новинарском, научном/научно-популарном или разговорном функционалном стилу, на основу података из електронског корпуса СрпКор2021. Проф. Весна Половина убедљиво је показала како се синоними, антоними и хипоними појављују спонтано у истом контексту и да утичу на кохезију текста у којем се налазе. Нас је занимала заједничка употреба творбено повезаних лексема и њихов утицај на кохезију. Овога пута определили смо се за истокоренске синониме и антониме као творбено повезане лексеме. Истраживање је показало да деривационо повезане лексеме нису асоцијативни окидач једна другој за заједничко појављивање у тексту и да не утичу на кохезију. С друге стране, потврђује се да парадигматски повезане лексеме, независно од тога да ли су истокоренске или разнокоренске, асоцијативно изазивају једна другу и имају велику улогу у кохезији текста у којем су употребљене.

Кључне речи: деривација, синонимија, антонимија, кохезија, лексикологија, српски језик

1. УВОД

Објављивање монографије проф. Весне Половине *Лексичко-семантичка кохезија у разговорном језику* (Половина 1987) у претпоследњој деценији XX века био је (а и данас је тако) врло значајан догађај у српској лингвистици. Та монографија, која је настала на основу скраћене и пре-рађене докторске дисертације проф. Половине, одбраћене 1985. године, представљала је многострук продор у дотадашњој домаћој лингвистици. Пре свега, била је то прва монографија посвећена лингвистици текста, а уједно и прва монографија чији је предмет разговорни језик. И у ширим

¹ Грађу за ово истраживање прикупио је М. Утвић, а њену анализу спровела је Р. Драгићевић. Рад је делимично резултат пројекта TESLA (Text Embeddings - Serbian Language Applications = Векторизација текста – апликације за српски језик), који у оквиру програма Програма ПРИЗМА финансира Фонд за науку Републике Србије као пројекат бр. 7276.

регионалним оквирима ова књига представља пионирски подухват. Наиме, исте године када је проф. Половина објавила своју монографију, светлост дана угледала је и чувена *Kembrička enciklopedija jezika* Дејвида Кристала, у којој поглавље *Diskurs i tekst* почиње следећом реченицом: „Lingvistička analiza tradicionalno je zaokupljena građenjem rečenica; poslednjih godina, međutim, sve je veće interesovanje za analizu načina na koji rečenice funkcionišu u sekvencama proizvodeći koherentne jezičke deonice” (Kristal 1996). Из овога се може закључити да је 80-их година XX века лингвистика текста била нова дисциплина на глобалном нивоу, а почеци њеног развоја везују се за седам-десете године прошлог столећа (Hrvatska enciklopedija 2013–2024).

Једно од кључних питања лингвистике текста јесте *кохезија*, а проф. Весна Половина определила се баш за овај проблем, до тада у српском језику сасвим неистражен. У другом свом енциклопедијском речнику (Kristal 1988), Дејвид Кристал објашњава овај појам и термин из различитих перспектива, а на крају чланка додаје: „U halidejevskom pristupu gramatičkoj analizi kohezija je važan pojam, koji se odnosi na ona obeležja površinske strukture jednog iskaza ili teksta koja spajaju razne delove rečenica ili veće jedinice diskursa”.

Иако су прошле четири деценије откад је проф. Весна Половина докторирала, а скоро исто толико и откад је објавила своју докторску тезу, ова њена књига и даље се чини новом и по много чему инспиративном, и то не само стручњацима за лингвистику текста већ и онима који се баве другим дисциплинама, пре свега семантиком.

Идући за М. А. К. Халидејем, В. Половина овако објашњава појам *кохезија* у лингвистици текста: „Kohezija je semantički koncept i odnosi se na relacije značenja koje postoje unutar teksta. Kohezija se javlja kada interpretacija jednog elementa u tekstu zavisi od nekog drugog elementa. Jedan element pretpostavlja drugi, u smislu da se on ne može dekodirati bez obraćanja tom drugom elementu. Tada se uspostavlja kohezioni odnos i ta dva elementa, pretpostavljajući i pretpostavljeni, time se bar potencijalno integrišu u tekst” (Polovina 1987: 27). Иако је кохезија семантичка појава, она се, према овој интерпретацији, може остваривати граматичким и лексичким средствима и зато се дели на *грамаићичку* и *лексичку кохезију*.

Проф. В. Половина определила се за истраживање лексичко-семантичке кохезије. Највећи проблем у њеном испитивању унутар разговорног текста лежи у томе што стратегије за увезивање текста у једну језичку целину није лако побројати и описати. У закључку монографије (Polovina 1987: 292) наглашава се: „Kohezija, kao univerzalna pojava u jeziku, veoma je kompleksna. Ona sačinjava mrežu koja pokriva čitav razgovor, čini ga celinom.

Ona je multidimenzionalna i jako hijerarhizovana. Neki čvorovi te mreže su bazični, osnovni, drugi su sporedni, a treći sasvim sporedni, ali se svi međusobno drže [...] Rezultat je tekstualnih i situacionih uslova.”

В. Половина је пошла од чињенице да испитивање лексичке кохезије подразумева истовремену анализу јединица којима се она остварује и њихових релација. У основи тих релација налазе се логичке везе, од којих она посебно истиче односе *оппозити* – *посебно*; *узрок* – *последица*; *контрасти*, *супротности*; *аналогија*. Ове логичке релације остварују се различитим средствима, међу којима издвајамо хипониме за однос *оппозити*–*посебно*, антониме за *супротности*, синониме за *аналогију*. Сви ови парадигматски лексички односи обрађени су у књизи проф. Половине с циљем да се истражи њихова улога у остваривању кохезије унутар текста.

Монографија проф. В. Половине још увек је веома актуелна и у том смислу што се она прва у српској лингвистици, а и шире, бавила парадигматским лексичким односима из перспективе њихове улоге у тексту. Ово питање ни до данас није довољно истражено, а значајно је и за лингвистику текста и за лексикологију.

Парадигматски лексички односи испитују се у лексикологији још од Античке Грчке и до данас су веома добро описани сви аспекти ових односа као бинарних релација (у српској лингвистици исп., на пример, Гортан Премк 2004; Šipka 1998; Prčić 2016; Драгићевић 2010), али се мало зна о важности контекста за парадигматске лексичке односе. Према нашој процени, развој корпусне лингвистике отвара пут ка таквим анализама, а у њима је будућност истраживања ових односа, па и лексикологије као лингвистичке дисциплине.² Пошто је проф. Весна Половина још осамдесетих година прошлог века испитивала улогу парадигматски повезаних лексема у кохезији текста, што представља једну од функција употребе овако повезаних лексема, може се рећи да је ауторка својом докторском дисертацијом значајно задужила и лексикологију.

2. ЗАДАЦИ И ЦИЉЕВИ

Инспирисани овом књигом проф. Половине, као и неким својим истраживањима (Драгићевић 2007; 2012), запитали смо се могу ли деривати имати одређену улогу у кохезији текста, будући да имају исту творбену основу, што значи да су у очигледној семантичкој, али и формалној вези. Одговор на ово питање покушали смо и раније да осветлимо, али из друге

² Неке покушаје истраживања антонимије у (кон)тексту представила је М. Јакић (2016) у својој докторској дисертацији, али оно и даље остаје отворено.

перспективе. Интересовало нас је, наиме, да ли се творбено повезане лексеме налазе у непосредној близини једна другој у менталном лексикону. Ако је тако, а очекивало би се да јесте, онда је један од показатеља те чињенице заједничко појављивање творбено повезаних лексема у контексту. Показало се да се творбено повезане лексеме с већом вероватноћом појављују у истом контексту ако их осим творбене повезује и нека парадигматска веза, нпр. синонимија или антонимија (исп. Драгићевић 2012). То значи да је већа вероватноћа да ће се у истом тексту појавити заједно *истина* и *неистина*, него *истина* и, рецимо, *истински*. Већа је могућност да ће се у истом тексту појавити *крућосћ* и *крућоћа* него, на пример, *крућосћ* и *укрућити се*. То је зато што лексичке парове *истина* и *неистина*, *крућосћ* и *крућоћа* не повезује само творбена већ и парадигматска семантичка веза. Имајући у виду овај налаз, одлучили смо да за ово истраживање проверимо заједничку употребу у тексту 11 антонимских и 6 синонимских истокоренских лексичких парова. Циљ је да установимо да ли се уопште заједно појављују и каква је њихова улога у кохезији текста.

В. Половина је као текстове проматрала тзв. *разговорне џасусе*, јединице шире од реченице, и то дијалоге, а ми ћемо под (кон)текстом подразумевати одсечке текстова корпуса који се састоје од једне или две реченице. Проверићемо да ли се у том распону налазе унапред утврђени парови истокоренских антонима или синонима и какву улогу имају у кохезији тако одређеног текста. Шири циљ је допунити до сада утврђени списак језичких средстава за успостављање кохезије текста. Истовремено, циљ нам је да дођемо до неких закључака, на једној страни, о употреби деривата у контексту и, на другој, о употреби синонима и антонима у контексту. Тако ћемо, надамо се, дати свој скроман допринос лексикологији, творбеној семантици и лингвистици текста и отворити врата ка сличним истраживањима која ће донети нове резултате.

Главни извор грађе је СрпКор2021, верзија 4.0 Корпуса савременог српског језика (СрпКор), развијеног у оквиру Друштва за језичке ресурсе и технологије (JePTeX).³ У питању је електронски корпус који обухвата преко 1.900 текстова, односно преко 600 хиљада текстуалних речи (Krstev and Stanković 2023, Станковић 2022), приближно сегментиран на реченице и анотиран како библиографским метаподацима (на нивоу докумената), тако и лингвистичким информацијама (лема и врста речи на нивоу токена).

Полазимо од занимљиве хипотезе до које су, свака на свој начин и са својим циљевима, дошле В. Половина (1987) и Б. Петровић (2005),

³ Више информација о JePTeX-у и корпусу СрпКор2021 може се наћи на адресама <https://jerteh.rs>, односно <https://noske.rgf.rs>.

а које В. Половина (1987: 296) овако формулише: „Svaki od semantičkih odnosa ne pojavljuje se sam za sebe, nego se u okviru svakog javljaju i druga dva paradigmatsko-semantička odnosa. Tako, u okviru hiponimije, mogući su sinonimni i antonimni odnosi, ili samo sinonimni i samo antonimni, ili u okviru sinonimije antonimni odnos (po formi, ali u funkciji ostvarivanja sinonimije) i obrnuto.”⁴ Ова очекивана преплитања која су видљива само у контексту представљају једну од инспирација за овај рад. Пре него што представимо грађу и изнесемо њену анализу, важно је напоменути да испитивати парадигматске лексичке односе (синонимију, антонимију, хипонимију) у контексту није исто што и анализирати бинарни однос двеју лексема независно од контекста. Критеријуме праве синонимичности, антонимичности и хипонимичности у бинарним релацијама поставили смо врло строго (исп. Драгићевић 2010), доводећи у међуоднос логичке односе међу појмовима и семантичке односе међу лексемама. Функционисање тих односа у контексту мора се схватити знатно слободније јер сам текст захтева слободнија правила – у однос могу ступити лексема и синтагма, лексема и реченица, синтагма и реченица, о чему у својој књизи пише и проф. В. Половина. Осим тога, да би се схватила кохезија текста, важно је разумети да у неким случајевима и контраст међу јединицама може функционисати као антонимија, а слично-значност као права синонимија.

3. ИСТОКОРЕНСКИ АНТОНИМИ У (КОН)ТЕКСТУ

Иако је наша анализа инспирисана истраживањем проф. В. Половине, наш корпус се разликује од њеног. Она је анализирала кохезију у разговорном језику, а под текстом је подразумевала разговорни пасус, док се у овом раду анализирају текстови који припадају разговорном, новинарском, научном/научно-популарном и књижевноуметничком стилу, а под контекстом подразумевамо реченицу или две. Осим тога, проф. Половина је испитивала улогу антонима (без обзира на присуство или одсуство творбене везе међу њима) као средства за кохезију, док је наш циљ да испитамо функцију истокоренских антонима јер нас занима и улога деривационо повезаних лексема, а не само оних које су семантички везане.

Прикупили смо 2.022 примера за изабране истокоренске антониме у контексту (1.173 примера за контекст од једне реченице и 849 примера за контекст од две суседне реченице), што сведочи о томе да се појављују заједно, а та чињеница отвара могућност да се постави хипотеза да употреба

⁴ О овим преплитањима исп. и Петровић (2005: 199–201) и Драгићевић (2010: 296–302).

једног антонима изазива употребу другог, као и да употребљене лексеме, можда, изазивају коришћење других лексема са којима су творбено повезане. Узимајући у обзир различите префиксе којима се остварује антонимија, прикупили смо текстове у којима се заједно појављује ових 11 антонимских парова: *хармонија – дисхармонија, мера – њропшвмера, митинг – контрами-тинг, наука – њсеудонаука, њушач – нењушач, слобода – неслобода, мобили-зација – демобилизација, морал – неморал, морал – аморал, смисао – бесми-сао, сѓрес – анѓисѓрес*.

За наше истраживање важна је чињеница да се уз неке од ових парова у истом контексту појављују још неке лексеме које су са њима у творбеној вези. Тако, на пример, у реченицама у којима се појављује антонимски пар *смисао – бесмисао*, читамо и следеће лексеме: *смислен, бесмислица, обесми-шљеност*, а префикс *без-* у именици *бесмисао* корелира са тим префиксом у лексемама *безнађе, бескрајно, обесѓредмеѓиѓи*. И антонимски пар *смисао – бесмисао*, али и све остале творбено повезане лексеме, налазе се и у семантичкој вези која свакако, у некој мери, утиче на текстуалну кохезију.

3.1. Најупадљивији начин на који се успоставља кохезија употребом антонима јесте појмовна метафора у чијој су служби и сами антоними.

3.1.1. Тако се, на пример, СМИСАО И БЕСМИСАО концептуализују као противници који су у сукобу:

1) ... onako kako је snaga поезије besmisla tu neposredno zavisna od snage smisla u umiranju (P. Константиновић, научни стил).

2) ... i naći se, upravo zbog toga, u највишој обесмишљености, u празнини, a time i na talasima ovakvog humora, koji је odgovor тој празнини, smeh smisla besmislu (P. Константиновић, научни стил).

3) Besmislenost се ukazuje као jemstvo ništavila, isključivo zato što је tu prisutan nagon за smislom, probuđen i mobilisan upravo udarcima besmisla (P. Константиновић, научни стил).

Смисао умире пред снагом бесмисла, смисао се смеје бесмислу, ударци бесмисла буде смисао. Апстрактне појаве се појмовном метафором оживљавају и успостављају одређени однос, карактеристичан за бића, посебно за човека, а у овим случајевима то је узајамна супротстављеност. Остатак текста служи да опише тај сукоб и да га нагласи.

Кохезији у овим примерима доприноси и успостављање значењске равнотеже употребом наизглед антонимичних синтагми у примеру бр. 1: *снаћа бесмисла → снаћа смисла*. Ове синтагме су само привидно супротстављене због тога што синтагма *снаћа бесмисла* успоставља семантички однос са *снаћом смисла у умирању*. Будући да смисао који умире води у бесмисао,

ове две синтагме (*снаћа бесмисла* → *снаћа смисла у умирању*) успостављају, у ствари, однос градационе синонимије.

У примеру бр. 2, једна иста појава једном се назива *обесмишљеношћу*, а други пут *бесмислом*, што указује на преплитање семантичких и творбених релација и средстава у успостављању кохезије, будући да су ове две творенице у односу истокоренске синонимије.⁵ У истом том примеру, аутор изједначава бесмисао са празнином, истичући свој однос према бесмислу и доводећи лексеме *бесмисао* и *празнина* у однос контекстуалне синонимије. Исто то чини и с лексемама *хумор* и *смисао*. Само у контексту овог ауторовог размишљања, хумор се повезује са смислом, јер хумор о којем је реч у тексту представља манифестацију борбе смисла са бесмислом. Зато се хумор, само за ту прилику, изједначава са смислом и постаје њен синоним, истовремено се супротстављајући са бесмислом и празнином и успостављајући антонимски однос с овим лексемама.

3.1.2. Примери у којима се антоними појављују у истом контексту указују и на могућност да њихови садржаји не морају увек бити у опречном односу. Њихов саоднос може се показати као сарадња, чак и изједначавање.

4) Sedim u kući na rubu grada, u zemlji koja, kao nekada moja, nalazi smisao u stalnom potvrđivanju svog bесmisla i iščekivanju trenutka kada će se sama u sebe obrušiti, beskrajno udaljen od svega što me je nekada činilo onim što jesam, ili što sam mogao biti, ili što sam bio (Д. Албахари, књижевноуметнички стил).

Тражити смисао у потврђивању бесмисла значи да се, у овом случају, смисао и бесмисао изједначавају, узајамно потврђују јер реферишу на исте појаве. Из контекста је јасно да тако не треба да буде, да је аутор дубоко погођен таквим стањем ствари, али да постоје поремећене околности када се супротстављене вредности узајамно изједначавају. Цела реченица служи да укаже на ауторов однос према изједначавању онога што у нормалним околностима треба да стоји у стању супротстављености. Приметићемо да и у овом контексту, осим творбене везе између именица *смисао* и *бесмисао*, постоји потреба да се понови префикс *без-* у прилогу *бескрајно* унутар синтагме *бескрајно удаљен*, чиме се додатно појачава потпуност, апсолутност, свеобухватност коју као семантичку компоненту подразумева *бесмисао*, а контекст је потврђује, чиме се и он сам смисаоно узезује.

⁵ Ово наше запажање о преплитању антонимије са синонимијом у тексту одговара налазу проф. В. Половине (1987: 295): „Svaka od ovih kategorija može da se u tekstu kombinuje sa drugom kategorijom: sinonimi da uđu u hiponimni odnos, antonimi takođe, zatim sinonimi i antonimi da se preklape međusobno.”

3.1.3. У неким примерима се запажа да се појаве исказане антоними-ма концептуализују као почетна и крајња тачка на неком путу. Обично је СМИСАО на почетку тог пута. Одвајајући се од почетка, човек се све више раздваја од СМИСЛА и може завршити у БЕСМИСЛУ. До БЕСМИСЛА се не долази својеволјно, у њему се човек нехотице затекне, на њега се набаса, у њега се срља у тренуцима несмотрености.

5) До besmisla ste doveli zakonske predloge sa kojima izlazite pred Narodnu skupštinu, zato što je smisao vaših zakonskih predloga – ја ћу да се обрачунавам са хулиганима (Заседање Скупштине Србије, септембар 2007, разговорни стил).

6) Zaista se postavlja pitanje da li je ova rasprava uopšte smisljena. Verovatno će neki budući naraštaji dati smisla ovom besmislu u kojem smo se pomalo svi zatekli i u kojem smo pomalo svi odgovorni (Заседање Скупштине Србије, април 2009, разговорни стил).

У примеру бр. 5, у односу контекстуалне антонимије стоје синтагме *смисао законских предлога* и *бесмисао законских предлога*. У примеру бр. 6 појављује се придев *смислен*, који је у творбеној, као и у значењској вези с именицама *смисао* и *бесмисао*, а ове три лексеме с истом творбеном основом представљају снажно кохезионо језгро наведене реченице.

3.1.4. Антоними могу путем појмовне метафоре бити доведени у такав однос да се БЕСМИСАО концептуализује као простор у који СМИСАО може бити уведен. СМИСАО се разуме као пасивни објекат који вршилац радње може угурати у БЕСМИСАО.

7) Ono što takođe čini apsolutno nedopustivim ovaj amandman jeste činjenica da se samom pukom retorikom brisanja dovodi u besmisao ceo smisao zakona, odnosno cilj zakona (Заседање Скупштине Србије, октобар 2017, разговорни стил).

3.1.5. Појмови исказани антонимима могу се трансформисати један у други, што изазива узбуђење, за шта постоје одређени маркери у контексту:

8) Odjednom je besmisao dobio smisao (Заседање Скупштине Србије, новембар 2020, разговорни стил).

3.1.6. У неким случајевима, антонимима се исказују лице и наличје једне појаве:

9) Opevao je on ljudsku nadu, ljudsku ljubav, ljudsku patnju, ljudsko beznađe, smisao i besmisao bivstvovanja na drumu svetova i vremenu u nevremenu (Тосић, фељтон, новинарски стил).

10) Pre svega, omogućila je da skup modernih obrazovnih teorija koji vodi poreklo iz Centralne Evrope i čini neverovatnu papazjaniju smisla i besmisla

sprovede pod parolom progresivnog obrazovanja, radikalnu revoluciju u celom sistemu obrazovanja (чланак из *Пешчаника*, Хана Арент, научни стил).

3.2. Кохезија се успоставља већ самом употребом антонима, али резултат се постиже и њиховим везама са лексемама из најближег окружења.

3.2.1. За тему овог рада (у којем је у првом плану језичко понашање деривата у контексту и њихова улога у кохезији текста) занимљива је динамика односа између истокоренских антонима *мера* – *противмера*, у синтагмама *увођење мера* → *завођење контрамера*, у којима су главне речи творбено повезане (*увођење* : *завођење*) и које, у овом контексту, функционишу као потпуни синоними.

11) Другим речима, umesto da pruži argumente za to da je došlo do naglog značajnog uvoza koji ugrožava domaću proizvodnju, BiH se i dalje poziva na subvencije koje smo mi imali u poljoprivredi i koje su im bile poznate i u trenutku zaključivanja ugovora, a koje smo kasnije, kada su prvi put uveli te mere, ukinuli, kazao je Parivodić. Ipak, Srbija, prema njegovim rečima, nije sklona retoriji, odnosno, zavođenju bilo kakvih protivmera, iako na to ima pravo, i mada i ovde ima sličnih zahteva proizvođača (Ебарт, јун 2006, новинарски стил).

3.2.2. Занимљив пример за употребу антонима и начин успостављања текстуалне кохезије јесте случај употребе основне лексеме, њеног антонима, а затим и антонима употребљеном антониму који настаје понављањем истог антонимског префикса. Тако је добијен триплет *митинг* → *контрамитинг* → *контраконтрамитинг*. Истовремено, аутор користи именицу *митинг* и њен синоним *прошест*, чиме такође увезује идеју исказану текстом:

12) Doduše, ne da se sprema kontramiting (jer da bi se on spremao, mora prethodno da je zakazan miting), nego – protest na dan inauguracije. Pa tako ispada da je zapravo ministar policije zakazao kontramiting, a onda prvobitni skup javno osudio kao kontrakontramiting (чланак из *Пешчаника*, Надежда Миленковић, новинарски стил).

3.2.3. Кохезија се може успоставити употребом лексеме која у тексту функционише као антоним већем броју (контекстуалних) кохипонима. Тако се, на пример, лексема *нећушач* супротставља лексеми *ћушач*, али и конструкцијама са хипонимијским значењем: *ћушач из сћирасћи*, *ћушач-еј-зибициониста*.

13) Jer to nisu pušači iz strasti, to nisu iz one kategorije pušača koju je malopre pominjao kolega Krasić, koji to moraju da rade iz nekih drugih razloga, to nisu cigarete za kojima često ljudi posežu iz nervoze. Nepušač sam i volim da analiziram pušače i njihove navike, mislim da su ovo pušači – egzibicionisti (Заседање Скупштине Србије, јануар, 2009, разговорни стил).

3.2.4. У две реченице, ауторка се поиграва антонимима *слобода* – *неслобода* и понавља их неколико пута у различитим окружењима којима се успостављају подсупротности основној супротности коју носи овај антонимски пар.

14) I zašto se divimo (šta: divimo, usvajamo ih) onima koji uskraćuju слободе svojim građanima – mi koji smo se barem неслободе nadobijali za dva života? Strah od слободе, pusto radovanje tuđoj неслободи (kad nemam ja nek nemaš ni ti) ili podla ubeđenost da ćeš ti ipak biti слободан onda kada se ukine слобода svima ostalima? (чланак из *Пешчаника*, Надежда Миленковић, новинарски стил).

Једна од тих подсупротности постиже се употребом именица *слобода* у јединици и множини. Чини се као да је *слобода* апстрактна када се користи у јединици и да се конкретизује када се употреби у множини (*слободе* *грађана*). Синтагме *страх од слободе* и *радовање туђој неслободи* подсећају на случајеве синоантонимије (нпр. *пољућун* – *пољућазан*), јер имају донекле супротстављену форму (*страх* : *радовање*, *слобода* : *неслобода*), а слично значење. У односу контекстуалне синоантонимије налазе се и конструкције *надобијати се неслободе* и *укинути слободу*. Конструкција *надобијати се неслободе* експресивна је зато што је парадоксална, пошто се неслобода не може добити, а нарочито се не може гомилати, *надобијати*. Своје место у овом разиграном односу између *слободе* и *неслободе* има и дериват *слободан*, који је асоцијативно „призван” у текст, као још једна потврда да се деривати групишу у истом контексту асоцијативно изазивајући једни друге.

3.2.5. Има примера за лексеме које у истом контексту успостављају антонимски однос са истокоренским лексемама које имају два различита одрична антонимска префикса. Такав је случај с лексемским триплетом *морал* – *неморал* – *аморал*, за који смо пронашли чак 14 потврда за употребу у истом контексту.

15) Osim toga, u našoj sredini je često prisutan lažni moral, a na nagoveštaj аморалног ponašanja deteta najburnije reaguju roditelji s poljuljanom моралном vertikalom, odnosno oni koji u detetu prepoznaju „loše” i „nemoralne” delove sebe (Ебарт, новинарски стил).

У једном примеру се чак три истокоренска антонима супротстављају придеву *моралан* – *неморалан*, *антиморалан* и *аморалан*.⁶

⁶ И В. Половина (1987: 251), након истраживања антонима у разговорном језику примећује: „Kad je reč o antonimima, najčešće se govori o antonimnom paru. U razgovoru se potvrđuje da je to najčešći oblik u vezivanju suprotnih značenja, ali ima u našem uzorku i primera koji pokazuju da bi se moglo govoriti o antonimnom nizu, kao što se govori o sinonimnom nizu.”

16) On nije ni amoralno, ni nemoralno, ni antimoralno, ni moralno biće, on je još nedodirljiv, zato što još nije čovjek (*Време*, новинарски стил).

4. ИСТОКОРЕНСКИ СИНОНИМИ У (КОН)ТЕКСТУ

У намери да укрстимо семантичке и творбене карактеристике лексемских парова чију употребу у контексту испитујемо, определили смо се и за анализу шест парова истокоренских синонима: *бара* – *баруштина*, *главештина* – *главурда*, *сјасилац* – *сјасишељ*, *сјиројоси* – *сјиројоћа*, *шумарак* – *шумица*, *сјарац* – *сјаркеља*. Питање истокоренских синонима и њиховог односа према лексичким дублетима није до краја решено у науци, али према критеријумима које смо поставили у Драгићевић (2010: 246), дублетност се постиже фонемским и морфолошким средствима (па зато постоје фонемски дублети, нпр. *уво* – *ухо* и морфолошки дублети, нпр. *архив* – *архива*), а истокоренска синонимија се постиже творбеним средствима.

Прва чињеница коју смо установили јесте да се творбено повезани антоними далеко чешће појављују у минималним контекстима које сачињавају једна или две реченице него творбено повезани синоними. Пронашли смо 14 примера за посматране парове синонима: 10 у оквиру једне реченице, 3 у контексту од 2 реченице и један пример у контексту од 4 реченице (синоними се појављују у првој и последњој реченици контекста). Разлоге за ову појаву можемо само донекле докучити, а представимо их након анализе грађе.

4.1. Синонимима је у одговарајућем контексту могуће успоставити контраст, а ово необично својство могу остварити градациони синоними.

17) У бари је настала празнина, а криминал празнину не трпи, као ни природа. Мали крокодрили појавили су се испод свог каменја и počели да расту; велики крокодрили дошли су из других, пренаселjenih баруштина (Ебарт, новинарски стил).

Баруштина је аугментатив и пејоратив именице *бара*, а истовремено представља и њен градациони синоним. У овој реченици обе именице користе се метафорично – *бара* је станиште малих крокодила, тј. малих криминалаца, а из *баруштина* долазе велики крокодрили, тј. опаснији криминалци. Значењска структура заснована је на двоструком контрасту, који се, с једне стране, постиже антонимијом (*мали крокодрили* – *велики крокодрили*), а са друге стране, градационом синонимијом (*бара* – *баруштина*).

4.2. Заједничком употребом блискозначних лексема може се остварити и нагласити иронија у тексту.

18) Пошто сте данас ви као спасиоци и спаситељи Србије у последњих 10 година тражили решења, да и ми нека понудимо, ово је само један од неколико амандмана

kojima je SRS zaokružila jednu celinu i koja vam je dala predlog da zadržite nivo transfera – 1,7% na namenski, da se deo od poreza na zarade vrati lokalnim samoupravama u iznosu od 50%, što nije iracionalno kao 80% (Заседање Скупштине, јун 2011, разговорни стил).

19) Insistirate na definisanju kulturnog obrasca: da li bismo tada bili oslobođeni „diplomiranih primitivaca”, „spasilaca i spasitelja”, „уметника политичара” (Ебарт, новинарски стил).

Лексеме *сјасилац* и *сјасишељ* употребљене су у оба примера у напоредном односу и повезане су саставним везником *и*, што говори о томе да у оба случаја говорник прави разлику у значењу између ове две лексеме, тј. да их схвата као парониме. У оба примера конструкција *сјасиоци* и *сјасишељи* употребљена је иронично. Чини се као да разлог због којег су ове именице употребљене напоредно не треба тражити у потреби да се нагласи разлика у њиховом значењу, већ да се истакне „спасилачка улога”, тј. да се појача иронија.

4.3. Истокоренски синоними се у контексту могу семантички разједначити, па се један од њих може користити са апстрактним значењем, а други са конкретним.

20) Ja sam tamo bio, vi možete takođe kada budete želeli, ja želim da vidite, a strogost, strogoću, pa svako će vam to tražiti (Заседање Скупштине, октобар, 2016, разговорни стил).

21) - Vaš paradoks nema nikakvog smisla, moj prijatelju - reče Olenkur - on je uslovljen strogoćom i glupošću, postoji u Vama jedan državni i lokalni porok koji bi trebalo odbaciti jednom zasnagda; nezavisno od toga što vaše glupe strogosti nisu nikada zaustavile zločin, besmisleno je reći kako jedan prestup može zbrisati neki drugi i da smrt jednog čoveka može biti dobra za smrt nekog drugog; Vi biste morali, Vi i Vaši, da se crvenite pred sličnim sistemima koji manje potvrđuju vaše ubeđenje nego vašu naglašenu želju za despotizmom (маркиз де Сад, *Приче и крајке приче*, књижевноуметнички стил).

У примеру бр. 20 истокоренским синонимима који се заједно употребљавају наглашава се појам. Као да га говорник понавља да би био сигуран да га је саговорник разумео. У примеру 21 поставља се дистинкција између именице *сјпрогоћа*, која је апстрактна именица којом се означава особина, и именице *сјпројост*, која означава конкретан строг поступак. Њена конкретизација огледа се и у употреби у множини. У истом овом тексту именица *сјпрогоћа* корелира и с именицом *десјошизам*, која у овом контексту представља градациони синоним којим се исказује највиши степен строгаће.

4.4. Најчешћи разлог због којег аутор посеже за истокоренским синонимом у тексту јесте потреба да се избегне понављање исте лексеме.

22) Leš je posle uviđaja prevezen na Institut za sudsku medicinu radi obdukcije, a policajci su sa psima tragačima detaljno pretražili teren ne bi li našli neki dokaz koji bi pomogao u rasvetljavanju zločina. Problemi s drogom. Još nije poznato da li se Plavšić dovezao do šumarka sam ili je možda dovezao i ubicu. Ne izuzima se ni mogućnost da je sa ubicom ugovorio sastanak u šumici (Ебарт, новинарски стил).

5. ДИСКУСИЈА

Инспирисани истраживањем проф. В. Половине о лексичко-семантичкој кохезији, истражили смо употребу неколико истокоренских антонимских и синонимских парова у (кон)тексту. (Кон)текст се састоји из једне или две реченице у књижевноуметничком, новинарском, научном/научно-популарном и разговорном функционалном стилу из електронског корпуса СрпКор.

Проф. Весна Половина убедљиво је показала како се синоними, антоними и хипоними појављују у истом контексту (а у њеном истраживању то је био разговорни пасус) и да утичу на кохезију текста у којем се налазе. Нас је занимала заједничка употреба творбено повезаних лексема и њихов утицај на кохезију. Овога пута определили смо се да те творбено повезане лексеме буду истокоренски синоними и антоними. Циљ је био да из лексиколошке перспективе осмотримо заједничку употребу парадигматски повезаних лексема у истом (кон)тексту, а посебно утицај њихове творбене повезаности. Дошли смо до следећих закључака.

Прво. У електронском корпусу има далеко више примера за заједничку употребу у реченици (или две реченице) истокоренских антонима него истокоренских синонима. Треба даље истражити да ли је то у вези с односима у менталном лексикону. Асоцијативни речници показују да је антоним најфреквентнија или скоро најфреквентнија вербална асоцијација на задати стимулус и да је веза међу антонимима чвршћа него веза међу синонимима. Због тога, можда, у спонтаној комуникацији говорнику чешће падне на памет антоним него синоним, па се зато антоним чешће укључује у текст него синоним. Овај налаз нема везе са творбом речи, већ са парадигматским лексичким односима, али могуће је да разлоге за чешћу спонтану употребу истокоренских антонима него синонима треба тражити и у неким творбеним разлозима. Можда је у менталном лексикону чвршћа веза између просте речи и њеног префиксираног деривата (а такви су по структури сви антоними које смо испитали) него веза између просте речи и њеног суфиксираног деривата (а такви су синоними које смо анализирали). Ову хипотезу проверићемо у нашим будућим истраживањима.

Друго. Будућност истраживања парадигматских односа треба очекивати у анализи парадигматски повезаних лексема у ужем или ширем контексту. Много се зна о бинарним паровима синонима, антонима и других парадигматски повезаних лексема које се посматрају самостално, независно од контекста. Да би се знања проширила, мора се посматрати њихово саодношење у тексту. Таква перспектива подразумева слободнији приступ парадигматским односима. Тврдо постављене границе које се односе на ове лексеме када се посматрају као самосталне јединице морају се размекшати јер само грађење текста (његове стилске особености, тежња за непонављањем истих речи и др.) захтева варирање мање или више истозначних језичких јединица. У то смо се уверили у овом истраживању јер су се као контекстуални антоними понашале, на пример, синтагме *увођење мера* и *завођење контипрамера*. Именици *нећушач* супротставља се *ћушач*, али и *ћушач из стјрасији*. Као кохипоними понашају се у контексту *ћушач-ејзибиционистја* и *ћушач из стјрасији*. Придеву *моралан* у контексту се супротставља *неморалан*, затим *антиморалан*, али и *аморалан*. Синоними се у контексту могу користити и за контрастирање, а не само за исказивање истозначности и блискозначности, па је *бара* станиште малих криминалаца, а *баруштина* је станиште великих криминалаца. Такође, синоними *стјројостј* и *стјројоћа* су се разједначили, па је *стјројоћа* остала апстрактна, а *стјројостј* је постала именица са конкретним значењем.⁷

Треће. У овом раду анализиране су реченице или шири контекст у којем се заједно појављују парови истокоренских антонима и синонима. Занимало нас је да ли такве реченице отварају асоцијативни простор и за друге деривате који су с овим паровима у творбеној вези. Ако их има, то би био показатељ да се творбено повезане лексеме заједно похрањују у менталном лексикону и да једна побуђује другу. Показало се, међутим, да нема много таквих случајева. Тако, на пример, у реченицама у којима се појављује антонимски пар *смисао – бесмисао*, читамо и следеће лексеме: *смислен*, *бесмислица*, *обесмисљеностј*, а префикс *без-* у именици *бесмисао* корелира са тим префиксом у лексемама *безнађе*, *бескрајно*, *обесјредметјији*. У реченицама у којима се појављује пар *слобода – неслобода* појављује се и придев *слободан*. Дакле, таквих примера има и ми смо у овом раду скренули пажњу на њих, али далеко мање него што би се очекивало. Потврђује се налаз до

⁷ Ево шта о свему што смо рекли у овом закључку, размишљајући о синонимији, каже проф. Весна Половина (1987: 217): „*Naša analiza je potvrdila, na semantičkom planu, valjanost modernijih, širih pristupa sinonimiji i veliki značaj kontekstualne sinonimije u koheziji. [...] Oni koji ovu sinonimiju opovrgavaju s argumentom da onda 'sve reči mogu da budu sinonimične' nemaju pravo iz prostog razloga što se reči besкрајно kombinuju, ali ipak pripadaju svojim pojmovnim i logičkim poljima i što su one ograničene određenim kontekstom.*”

којег смо раније дошли (Драгићевић 2007) да деривати занемарљиво мало изазивају једни друге у вербалним асоцијацијама, што би могло значити да нису чврсто повезани у менталном лексикону.

Четврто. Заинтересовали смо се и за улогу истокоренских антонима и синонима у успостављању кохезије текста. Показало се да је њихова улога несумњива, могло би се чак рећи и доминантна у успостављању лексичко-семантичке кохезије текста. Потврдило се запажање В. Половине да се парадигматски односи често преплићу и да граде мрежу парадигматских односа у којој се основни пар парадигматски повезаних лексема везује и за друге лексеме градећи нове парадигматске везе. Тако се, на пример, у реченици у којој се говори о *миџинџу* и *конџирамиџинџу* појављује и лексема *проишест*, која успоставља синонимски однос са лексемом *миџинџ*. У реченици у којој се појављују синоними *стироџоси* и *стироџоћа*, појављује се и *гесџоџизам* као њихова блискозначница итд. Овај налаз нема везе са деривационим везама међу лексемама, већ искључиво с њиховим парадигматским семантичким везама.

6. ЗАКЉУЧАК

Ово истраживање показало је да деривационо повезане лексеме нису асоцијативни окидач једна другој за заједничко појављивање у тексту и да не утичу на кохезију текста у којем се налазе. С друге стране, потврђује се да парадигматски повезане лексеме, независно од тога да ли су истокоренске или разнокоренске, асоцијативно изазивају једна другу и имају велику улогу у кохезији текста у којем су употребљене.

ЗАХВАЛНИЦА

Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, 7276, Text Embeddings - Serbian Language Applications - TESLA.

ИЗВОР

СрпКор2021 (СрпКор верзија 4.0). Друштво за језичке ресурсе и технологије (JeP-Tex). <https://noske.rgf.rs/> (датум приступа: 10. 3. 2024)

ЛИТЕРАТУРА

- Kristal, D. (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, превели Иван Клајн и Борис Хлебес. Београд: Nolit.
- Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*, приређивачи Борис Хлебес, Иван Клајн, Славољуб Трудић. Београд: Nolit.

- Krstev, C and R. Stanković (2023). Language Report Serbian. In: *European Language Equality: A Strategic Agenda for Digital Language Equality* (Rehm, G. and Way, A., eds.), Cognitive Technologies. Cham: Springer, 203-206. https://doi.org/10.1007/978-3-031-28819-7_32
- Petrović, B. (2005). *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Polovina, V. (1987). *Leksičko-semantička kohezija u razgovornom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*, treće, elektronsko izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta.
- Šipka, D. (1998). *Osnove leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
- Hrvatska enciklopedija (2013–2024). Tekstna lingvistika. U: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://enciklopedija.hr/clanak/tekstna-lingvistika> (datum pristupa: 8. 3. 2024).
- *
- Гортан Премк, Д. (2004). *Полисеміја и організації лексичкої системи у сръбському мові, друго издање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Драгићевић, Р. (2007). Деривати у менталном лексикону. *Научни саставак слависта у Вукове дане* 36: 1, 367–379.
- Драгићевић, Р. (2010). Ражна Драгићевић, *Лексикологіја сръбској мові*, друго издање. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић, Р. (2012). Просте речи и њихови деривати у тексту у српском мові. In: *Slowotwórstwo słowiańskie: system i tekst* (pod red. Jerzego Sierociuka), Prace Komisji Slowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów, Seria 13, Poznań: PTPN, 133–141.
- Јакић, М. (2016). Придевска антонимија у речнику, контексту и когнитивном систему, докторска дисертација. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6202> (datum pristupa: 15. 3. 2024).
- Станковић, Р. (2022). Приказ структуре и функција новог СрпКор-а (верзија 4.0). Излагање на семинару Друштва за језичке ресурсе и технологије ЈеРТЕХ 29. 12. 2022. године. <https://jerteh.rs/wp-content/uploads/2023/01/Jerteh-SrpKor2021-i-dodaciRanka.pdf> (datum pristupa: 24. 3. 2024).

Rajna Dragičević – Miloš Utvić

THE ROLE OF DERIVATIVES IN THE LEXICAL-SEMANTIC TEXT COHESION

Summary

The research of Prof. Vesna Polovina on lexical-semantic cohesion inspired authors to analyze the use of several pairs of antonyms or synonyms where pair members belong

to the same derivational family (are derived from the same stem). The analysis was conducted in a (con)text that represents one or two sentences in a belles-lettres, prose or conversational functional style, based on data from the SrpKor electronic corpus. Prof. Vesna Polovina convincingly showed how synonyms, antonyms and hyponyms appear in the same context and that they affect the cohesion of the text in which they are found. Although the general research interest is the joint use of derivationally-related lexemes and their influence on cohesion, this time the research focuses on derivationally-related synonyms or antonyms derived from the same stem. The research showed that derivationally related lexemes are not an associative trigger to each other for their co-occurrence and that they do not affect text cohesion. On the other hand, it is confirmed that paradigmatically related lexemes, regardless of whether they are derived from the same stem or not, recall each other associatively and play a major role in the cohesion of the text in which they are used.

Key words: derivation, synonymy, antonymy, cohesion, lexicology, Serbian language

Рајна Драгићевић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0001-7833-1027

Милош Утвић

Универзитет у Београду, Филолошки факултет

milos.utvic@fil.bg.ac.rs

ORCID: 0000-0002-6909-9382